

Tijd is leven

Kees Both

Er is een groot en toch heel alledaags geheim. Alle mensen hebben er mee te maken, iedereen kent het, maar slechts weinigen denken er ooit over na.

De meeste mensen accepteren het gewoon en verbazen zich er helemaal niet over. Dit geheim is de tijd.

Je hebt kalenders en klokken om hem te meten, maar dat wil weinig zeggen, want iedereen weet dat één enkel uur wel een eeuwigheid kan lijken, maar soms kan hij ook als een ogenblik voorbijvliegen; het hangt er maar vanaf wat je in dat uur beleeft.

Want tijd is leven.

En het leven woont in je hart.

Uit: "Momo en de tijdspaarders" van Michael Ende

Foto rechtsboven:

Sterk vergroot zaad van het muurleeuwenbekje. Deze soort heeft een verbazingwekkende verspreidingsstrategie. Zij tast als het ware de muur af en drukt de vrucht diep in een spleet van de muur, waar voor deze soort gunstige kiemingsomstandigheden heersen. David Attenborough heeft dit langzame en schitterende proces (buiten onze tijdwaarneming) dankzij een extreem versnelde film voor het eerst voor een groot publiek zichtbaar gemaakt. (foto uit: Verspreiding van zaden. Uitgeverij KNNV, blz. 119).

Langzaamheid

Geïnspireerd door het Jenaplan houd ik me al vele jaren bezig met het thema tijd, onder andere leidend tot een leerplan "Tijd" voor 4-12-jarigen. In een Jenaplanschool is tijd een kerndoel: het leren omgaan met de tijd en het leren nadenken over de tijd. Veel is ingebouwd in het schoolleven, bijvoorbeeld het contractwerk, waarin kinderen hun eigen werk leren plannen, in de vieringen en het spel (die een eigen tijdsregime hebben), in een ritmisch weekplan. De verschillende aspecten grijpen in elkaar, kunnen elkaar versterken.*)

Aan één aspect wil ik in het kader van dit artikel specifiek kort aandacht geven, en wel aan het leerdoel *langzaamheid*. Als aanvulling en correctie op snelle informatie (via de media) en snelle processen kunnen we met de kinderen aandacht geven aan langzame processen, bijvoorbeeld in het kweken van planten (binnen of tuineren buiten), het volgen van de groei van kruidachtige planten, bomen en struiken buiten, de ontwikkeling van vlin-

ders van rups tot vlinder, het gedrag van dieren, het vertellen van verhalen, het maken van een stevige wandeling en stilstaan bij de dingen onderweg. Stil zijn en stilstaan, aandachtig observeren, je in iets verdiepen zijn heel belangrijke leerprocessen, die in gevaar komen in onze haastcultuur en in een eenzijdige nadruk op productiviteit en opbrengst in het onderwijs. Dat veronderstelt ook dat je werkt volgens het principe van 'niet het vele is goed, maar het goede is veel', de leerstof beperkt en exemplarisch onderwijs geeft. De grootmeester van het exemplarische onderwijs, Martin Wagenschein heeft ooit gezegd: Eile zerstört alles, haast maakt leerprocessen kapot.

Wat is tijd?

Met het thema tijd maak ik het mijzelf niet gemakkelijk, want tijd is moeilijk grijpbaar, is glibberiger dan bijvoorbeeld ruimte. Zie het citaat uit het Momo-boek. Bovendien leven wij onder een tijdsregime dat bedenkelijke kanten heeft en waaraan je je niet zo gemakkelijk kunt onttrekken.

Op de vraag: wat is tijd? heeft iemand wel eens geantwoord: Tijd is wat je krijgt als je alle klokken weggooit, maar dat is, hoewel puntig gezegd, wel erg kort door de bocht. Augustinus, behalve kerkvader tevens een diepzinnig filosoof zei ooit: Als je mij vraagt wat tijd is, dan weet ik daarop niets te zeggen, maar als je me het niet vraagt, dan weet ik het. Desondanks, maar misschien juist daardoor, is er heel veel over gezegd en geschreven, door theologen en filosofen, sociologen en cultureel-antropologen, natuurkundigen en biologen, economen, psychologen, literatoren vooral ook. Vele gedichten, verhalen en romans hebben de tijd als thema. En niet te vergeten in religies en de grote mythen van de mensheid. De pedagogiek steekt hierbij wat mager af en ik heb me daarover altijd wat verbaasd.

Verschillende soorten tijd

In onze hypermoderne samenleving worstelen wij als individuen en als maatschappij met de tijd. Om die problemen te kunnen beschrijven moet ik het eerst hebben over verschillende soorten tijd.

Lineaire tijd

In onze samenleving is het dominante beeld van de tijd dat van de lineaire tijd, die los staat van de natuur en van onze natuurlijke ritmes en beleving. Een tijd die tot onze beschikking staat, waar je wat mee kunt en moet doen. Een tijd ook die je kunt meten en die oneindig in stukjes te delen is: dagen, uren, minuten, seconden, nanoseconden (dat is een miljardste van een seconde). De school begint niet als het licht wordt of als alle kinderen aanwezig zijn, nee: om half negen. De tijd wordt dus losgemaakt van de persoon die de tijd beleeft en van specifieke contexten. De klok bepaalt de tijd, en niet de natuur.

Wij vinden dat zo vanzelfsprekend, dat we niet in de gaten hebben hoe geconstrueerd dit is. Ik heb bij het overschakelen van de winter- op de zomertijd en omgekeerd mezelf gedurende een aantal jaren de vraag gesteld (en dat terwijl ik me toch terdege bewust ben van de problematiek): maar hoe laat is nu echt? Daarachter zit het idee dat de lineaire tijd, de klokkentijd, de echte

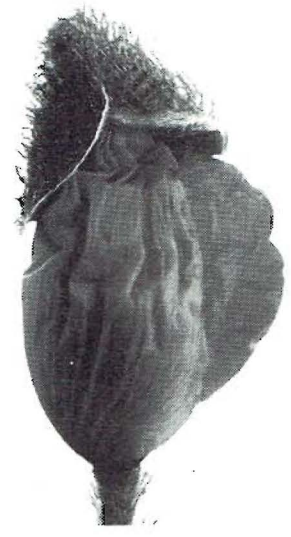

en objectieve tijd is, en mijn beleving daarvan secundair.

We gedragen ons vaak als die groep mensen die een onbekende, zeer hoge toren bestegen, steeds hoger. De toren was zo hoog dat er generaties overheen gingen. De eerste generatie kwam tot de vijfde omgang, de tweede tot de zevende, de derde tot de tiende. Zo ging het door tot de honderdste omgang. Toen stortte de trap in en de mensen richtten zich op die honderdste verdieping in en leefden daar. Zij vergaten op den duur de tijd die hun voorouders op lagere verdiepingen geleefd hadden en hoe zij op de honderdste terechtgekomen waren. Zij zagen de wereld en zichzelf vanuit het perspectief van de honderdste verdieping en ze beschouwden zelfs het perspectief van waaruit zij de wereld bekeken als algemeen-menselijk. Ze konden zich niet voorstellen dat je het ook anders kunt bekijken.

Jaren geleden was er een TV-programma met de titel "Daar vraag je me wat". Mensen konden brandende vragen stellen en deze werden dan door deskundigen met behulp van pakkende media beantwoord. Een mevrouw vroeg: Waar blijft de tijd? Als antwoord daarop barstte de fysicus los met spectaculaire demonstraties van allerlei vormen van tijdmeten, tot en met het gebruik van een atoomklok toe. Je kunt je in gemoede afvragen of dit een antwoord was op de vraag van deze mevrouw. Ik denk dat deze een heel andere vraag stelde en dat ze in feite vroeg: Waar blijf ik? Het glipt me door de vingers, ik word ouder, waarvoor leef ik?

De existentiële vraag naar de tijd werd in dit programma op een vanzelfsprekende wijze gereduceerd tot een vraag

over (lineaire) meettijd.

Als je ruimer om je heen kijkt naar de ontwikkeling van tijdsbesef en tijdsbegrip in onze westerse cultuur dan ontdek je het door en door geconstrueerde karakter van onze dominerende tijdsopvatting. Als wij op 21 juni naar bed gaan is het nog licht en de volgende ochtend slapen wij nog een paar uur als het al licht is. De uren zijn echter even lang (klokkentijd) als die op 21 december. In de Middeleeuwen was een uur echter 1/12 deel van de duur van het licht. De nacht telde nog niet mee, ze kenden het etmaal (24 uur) nog helemaal niet, wat mede samenhang met het feit dat kunstlicht nog zeer gebrekkig was. Een zomerruur was dus langer dan een winteruur. De tijd werd gemeten met zonnewijzers, zandlopers en waterklokken, dus aan de hand van het zonlicht en stromend water en zand. Door het ontdekken van het mechanische uurwerk - te beginnen in de kloosters om de gebedstijden, de getijden, nauwkeurig te kunnen bepalen - kwam hier verandering in. De tijd werd vanaf nu door een machine gemeten en elke stad had een klok op kerken en stadhuizen, waarop elke inwoner kon zien hoe laat het was (alleen uren, nog geen minuten!). Bij het werk oriënteerde men zich hierop, koopliden werden tot berekenaars en boekhouders van de tijd. Iedereen die zich, zoals ik, in zijn werk de tijd moet verantwoorden door 'tijdschrijven', weet wat voor effecten dat heeft: je gaat anders naar je tijd kijken, aan alles hangt een prijskaartje. Het gekke is dat ik voorheen zelden lette op de tijd die ik voor iets nodig heb en minstens zoveel deed als nu, maar me nu meer onder druk voel staan.

Het beginsel van 'tijd is geld' (opvoe-

ring van productiviteit) ligt in het verlengde hiervan: economisering ligt in het verlengde van mechanisering. Vergelijk dat eens met bijvoorbeeld de tijden die in Oost-Afrika bij veehouders gehanteerd worden. Die onderscheiden melktijd, rusttijd, waterhaaltijd voor het vee, waterdrinktijd voor het vee, vee-de-wei-in-tijd, vee-naar-huis-tijd, vee-in-de-kraal-tijd, melktijd, einde van de dag.

De klokken mochten dan plaatselijk het economische en sociale leven gaan bepalen, de plaatselijke tijden liepen wel uiteen, wat samenhang met de ligging op aarde. De landelijke en internationale coördinatie via een gestandaardiseerde tijd kwam pas later in zwang. Bij ons was het vooral de ontwikkeling van de spoorwegen die daarop een grote invloed had. Eerst maakte men onderscheid tussen plaatselijke tijd en spoorwegtijd, later werd de tijd in het hele land gestandaardiseerd. De tijd is steeds meer losgemaakt van natuurlijke processen en cycli, met name ook van de jaargetijden. Je kunt bijvoorbeeld verse boontjes eten middenin in de winter en op donkere herfstavonden bij fel kunstlicht buiten basketballen.

Ook zijn wij steeds sterker gericht op het kunnen voorspellen van gebeurtenissen en het dichttimmeren van onzekerheden, wat veel leed voorkomt, maar ook een tegenkant heeft: we kunnen steeds moeilijker omgaan met onzekerheden die onvermijdelijk blijven, we pantseren ons tegen onaangename verrassingen, waardoor we ook minder gevoelig worden voor mooie verrassingen. Door alles steeds meer te willen plannen wordt ons bestaan uitsluitend armer. Alleen door iets van onze denkbeeldige greep op de tijd los te laten,

kunnen we het leven als zinvol ervaren. Ik moet daarbij denken aan een gedicht van Ellen Warmond:

METAMORFOSE

*Wij wisten
dat tijd onbarmhartig doorvreet
als een heel leger
hongerige rupsen*

*maar niet
dat hij zich eensklaps kon
ontpoppen
tot dit moment
vol wonderlijke vlinders.*

Wij leven in dit tijdsregime, wij weten als regel niet beter, net zoals de mensen in die toren. Er zijn echter nog enkele anomalieën overgebleven die ons aan andere en oudere tijdaspecten herinneren; bijvoorbeeld de maand (min of meer gekoppeld aan de maancyclus), verdeeld in vier kwarten (weken); de plek van Pasen in het jaar, gekoppeld aan zon-, en maancyclus, met grote gevolgen voor andere feesten en de bijbehorende vakanties. Pogingen na de Franse en de Russische revoluties, om een rationele, decimale tijdsindeling in te voeren zijn mislukt. Een voortgezette rationalisering in het benutten van de tijd, bijvoorbeeld in de richting van een zeven dagen / vier-en-twintig-uurs economie en een voortgaande versnelling is echter nog volop bezig.

Beleefde, organische tijd

In reactie op en door bovengeschetste ontwikkelingen komen andere en oudere facetten van de tijd weer aan de oppervlakte, met name die welke te maken hebben met onze persoonlijke

tijdritmes (eigentijd), de beleving van de tijd (duur) en tijdritmes van de natuur. Ik denk hier aan het kind dat ziek thuis is, naar de radio luistert, en tegen zijn moeder zegt: gek hè, dit moment, nu, komt nooit meer terug. Deze organische en vaak cyclische tijdsbeleving botst met de rationalisering en versnelling van de lineaire tijd. Dat is allereerst te merken aan de groeiende uitval van mensen - stress, burnout die medeveroorzaakt wordt door het grote aanbod aan mogelijkheden en de voortgaande individualisering. De voltijs-tweeverdieners met hoge hypotheek zijn hiervan een voorbeeld: ze werken hard en veel, hebben ook nog huishoudelijke taken en tijd nodig voor hun relatie. Als er kinderen zijn moet daar aandacht voor zijn: het kwaliteits-uurtje aan het begin van de avond, evenals voor hun school, clubs, etc. Dit alles vraagt een strakke en ingewikkelde planning en taakverdeling, waarbinnen zomaar iets mis kan gaan. Het maatschappelijk klimaat met de nadruk op werk, werk en nog eens werk en een grote druk op de arbeidsmarkt werkt hieraan ook mee.

Kinderen worden met de auto naar school gebracht, koken wordt tot een minimum teruggebracht (fast food), als de kinderen wat ouder zijn wordt het steeds moeilijker samen de warme maaltijd te gebruiken vanwege agenda-problemen - de een moet naar de muziekschool, de ander naar een club, etc. (fragmentarisering).

De mogelijkheid van snelle behoeftenbevrediging roept ook op dat het zo moet: ik wil het en ik wil het nu. Een kennis van mij, die nieuwe burens gekregen had, ging 's morgens van huis en toen zij tegen de avond weer thuiskwam zag zij tot haar grote verbazing dat de burens een compleet nieuwe tuin hadden, inclusief gazon, bloeiende bloemen en al flink grote bomen en struiken. Dat kan blijkbaar (als je er dik voor betaalt) en het laten ontwikkelen van zo'n tuin is er dan niet meer bij. Wachten en verwachten worden dan obsoleet.

De belofte van steeds meer vrije tijd door een hogere productiviteit blijkt, zo blijkt uit alle onderzoek, vals. Het tegendeel is het geval. Druk hebben schijnt bovendien meer status te hebben dan relaxed leven. Dieptepunten

zijn in mijn ogen het systeem van zorgminuten in de thuiszorg en in het verpleeghuis de sondevoeding omdat het personeel geen tijd heeft om mensen te eten te geven - dit laatste gelukkig nog in uitzonderlijke gevallen. Onze maatschappij is complex, maar daarbij lijkt het zo te zijn dat in wezen eenvoudige dingen, door het overleven aan commerciële werkwijzen, onnodig complex geworden zijn. Dit fragment uit De Kleine Prins van de Saint Exupéry maakt dat mijns inziens fraai duidelijk:

Goedendag, zei de kleine prins.

Goedendag, zei de koopman.

Hij verkocht uitstekende dorstlessende pillen. Men slikt eens in de week een pil en voelt nooit meer de behoefte om te drinken.

Waarom verkoop je die? vroeg het prinsje.

Het is een goede tijdsbesparing, zei de koopman. De geleerden hebben het uitgerekend. Je spaart drieënvijftig minuten in de week.

En wat doe je dan met die drieënvijftig minuten?

Daar doe je mee wat je wilt...

Als ik drieënvijftig minuten over had, dacht het prinsje bij zichzelf, dan liep ik heel rustig naar een bron...

Kees Both is als pedagoog verbonden aan het CPS - Onderwijsontwikkeling en advies te Amersfoort en enthousiast voorvechter van het Nederlandse Jenaplanonderwijs.

Adres:

Van Dedemlaan 27
3871 TD Hoevelaken
033-2540906

*) Wie meer wil weten over de relatie tussen tijd en kwaliteit in het onderwijs (m.n. in het Jenaplanonderwijs) kan bij de auteur of bij Stichting Oase de volledige tekst opvragen van de lezing waarop dit artikel is gebaseerd.

Boeken over tijd, een selectie (door Kees Both)

- Clewing, B. (red.) (1999), **Zandlopers. Verhalen en gedichten over tijdsbeleving uit alle windstreken**, Haarlem: Schuyt en Co. *Een fraai intercultureel boek, met een internationale oriëntatie, over beleving van tijd.*

- Dooren, P. van (1999), **De biologische klok bij mens, dier en plant**, Leuven: Davidsfonds. *Een beschrijving van wat zich in ons binnenste (en in planten en dieren) aan ritmes afspeelt, de spanning tussen deze ritmes en onze moderne levenswijze en of onze innerlijke klok bij te stellen is.*

- Draaisma, D. (1990), **Het verborgen raderwerk**. Over tijd, machines en bewustzijn, Baarn: Ambo. *Een blik op de tandwielen achter onze opvattingen over tijd, machines en bewustzijn.*

- Duncan, D.E. (1998), **De kalender. Op zoek naar de tijd**, Den Haag: BZZTôH. *Een fraai overzicht van menselijke pogingen om de tijd te vangen, van de prehistorie tot de atoomklok in Washington; hoe mensen hebben geprobeerd hun leven in te delen naar de bewegingen van zon, maan en sterren.*

- Ende, M. (2000), **Momo en de tijdspaarders**, Rotterdam: Lemniscaat. *Een spannend jeugdboek over een stad die in de greep komt van de tijdspaarders en hoe Momo deze overwint. Een zeer confronterend verhaal.*

- Geißler, K.A. (1987), **Zeit leben. Vom Hasten und Rasten, Arbeiten und Lernen, Leben und Sterben**, Weinheim/Berlin: Beltz. *Een poging de tijd te begrijpen, vanuit het vergelijken in de tijd (hoe zijn we met zijn allen in deze situatie verzeild geraakt?) en in de ruimte (hoe doen andere culturen dat?). Een boeiende, geëngageerde inleiding van een pedagoog.*

- Levine, R. (1999), **Eine Landkarte der Zeit. Wie Kulturen mit der Zeit umgehen**, München/Zürich: Piper. *Een uitvoerige en goed geschreven cultuurgeschiedenis over het meten van en omgaan met de tijd, tijd als machtsinstrument en kritische vragen bij een hectische levensstijl.*

- Lippincott, K. (red.) (1999), **Het verhaal van de tijd**, Haarlem: Schuyt en Co. *Heel mooi vormgegeven en geïllustreerd, volgens mij het meest complete boek over tijd in ons land. Over schepping, tijd meten, de voorstelling van de tijd (in de kunst), de beleving van de tijd en het einde van de tijd.*

- Montijn, I. (1999), **Over de tijd**, Amsterdam: Contact. *Een beknopt, goed leesbaar boek over de manier waarop mensen met de tijd omgaan: verlangen, vergeten en meten.*

- Orlock, C. (1995), **De biologische klok**, Amsterdam: Ploegsma-De Brink. *Wij mensen worden, net zoals planten en dieren, geregeerd door duizenden elkaar overlappende cycli en schema's: de biologische klok. Tijdsperiodes die in onze cellen gecodeerd zijn, vertellen ons wanneer we slapen, werken en spelen. Deze programmering kan niet straffeloos genegeerd worden, dan zetten wij zowel onze gezondheid als ons geluk op het spel.*

- Rechtschaffen, S. (1998), **Onthaasten** (Time-shifting), Amsterdam: Forum. *Een impuls voor levenskwaliteit, waarbij tijdsbewustzijn - leven voor de volle 100%, niet gedictieerd door de klok - centraal staat. Je moet daarbij leren je volledig te concentreren op één ding tegelijk, jezelf tot rust te brengen en te leren voelen.*

- Rifkin, J. (1988), **De grenzen van de tijd. De cruciale rol van tijd in ons leven**, Amsterdam: Balans. *Een prachtig geschreven bijtende kritiek op een cultuur waarin geldt: sneller is beter. De snelheidscultuur schiet op den duur aan zijn doel voorbij en het kunstmatige tijdsbegrip in ons computertijdperk berokkent schade aan de menselijke psyche en aan natuur en milieu.*

- Workum, J. van (red.) (1998), **Alles behalve tijd**, Kampen: Agora. *Bijdragen (teksten van lezingen, samenvattingen van discussies) uit een bijeenkomst over de gehaaste samenleving. Tijd is geen geld, tijd is leven. Er worden geen definitieve antwoorden gegeven op de opgeworpen vragen, maar stof tot verder nadenken.*